

Ковальова Світлана Сергіївна

*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри адміністративного та фінансового права
Національний університет біоресурсів і природокористування України*

Ковалева Светлана Сергеевна

*кандидат юридических наук,
старший преподаватель кафедры административного и финансового права
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины*

Kovalova Svitlana

*Candidate of Law, Senior Lecturer of the
Department of Administrative and Financial Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

Філоненко Владислав Вікторович

*магістрант першого року навчання
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

Филоненко Владислав Викторович

*магистрант первого года обучения
Национального университета биоресурсов и природопользования Украины*

Filonenko Vladyslav

*Master of the
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

DOI: 10.25313/2520-2308-2021-5-7267

ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ: ОСНОВНІ ОЗНАКИ

ПРЕВЫШЕНИЕ ПРЕДЕЛОВ НЕОБХОДИМОЙ ОБОРОНЫ: ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ

EXCEEDING BETWEEN NECESSARY DEFENSE: MAIN FEATURES

Анотація. Статтю присвячено вивченню основних ознак меж необхідної оборони. З'ясовано, що чіткий перелік ознак перевищення меж необхідної оборони у ст. 36 КК України відсутній. На підставі аналізу нормативно-правових актів, а також наукових джерел зроблено висновок, що до основних ознак перевищення меж необхідної оборони можна віднести: наявність стану необхідної оборони; заподіяння тяжкої шкоди; заподіяння шкоди з перевищенням меж необхідності та достатності; заподіяння шкоди, що явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту; вина у формі умислу.

Зазначено, що з метою встановлення наявності або відсутності ознак перевищення меж необхідної оборони, необхідно враховувати не тільки відповідність або невідповідність знарядь захисту і нападу, а й характер небезпеки, яка загрожувала особі, що захищалася, і обставини, які могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини.

Наголошується на тому, що оскільки такі межі мають початок і кінець, то заподіяння шкоди до чи після них можна розглядати як заподіяння шкоди поза встановленими межами. Тому вихід поза них свідчить лише про те, що шкоду заподіяно за відсутності відповідної на те підстави.

Проаналізовано специфіку мотиву злочину, вчиненого з перевищенням меж необхідної оборони. Зокрема, акцентовано увагу на тому, що мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів.

Ключові слова: необхідна оборона, право на необхідну оборону, перевищення меж, основні ознаки, удосконалення регулювання.

Аннотация. Статья посвящена изучению основных признаков пределов необходимой обороны. Выяснено, что четкий перечень признаков превышения пределов необходимой обороны в ст. 36 УК Украины отсутствует. На основании анализа нормативно-правовых актов, а также научных источников сделан вывод, что к основным признакам превышения пределов необходимой обороны можно отнести: наличие состояния необходимой обороны; причинение тяжкого вреда; причинения вреда с превышением пределов необходимости и достаточности; причинение вреда, явно несоответствующего опасности посягательства или обстановке защиты; вина в форме умысла.

Отмечено, что с целью определения наличие или отсутствие признаков превышения пределов необходимой обороны, необходимо учитывать не только соответствие или несоответствие орудий защиты и нападения, но и характер угрожавшей опасности, и обстоятельства, которые могли повлиять на реальное соотношение сил, в частности: место и время нападения, его внезапность, неготовность к его отражению, количество нападающих и тех, кто защищался, их физические данные (возраст, пол, состояние здоровья) и другие обстоятельства.

Отмечается, что поскольку такие границы имеют начало и конец, то причинение вреда до или после них можно рассматривать как причинение вреда вне установленных пределов. Поэтому выход за них свидетельствует лишь о том, что вред причинен при отсутствии соответствующих на то оснований.

Проанализирована специфика мотива преступления, совершенного с превышением пределов необходимой обороны. В частности, акцентируется внимание на том, что мотивация действий виновного при превышении пределов необходимой обороны должна быть обусловлена защитой от общественно опасного посягательства на охраняемые законом права и интересы.

Ключевые слова: необходимая оборона, право на необходимую оборону, превышение пределов, основные признаки, совершенствование регулирования.

Summary. The article is devoted to the study of the main features of the limits of self-defense. It was found that a clear list of signs of exceeding the limits of self-defense in Art. 36 of the Criminal Code of Ukraine is absent. Based on the analysis of regulations, as well as literature sources, it is concluded that the main signs of exceeding the limits of self-defense include: the presence of a state of self-defense; causing serious harm; causing damage in excess of the limits of necessity and sufficiency; causing damage that clearly does not correspond to the danger of encroachment or the situation of protection; guilt in the form of intent.

It is stated that in order to establish the presence or absence of signs of exceeding the limits of self-defense, courts must take into account not only the adequacy or inconsistency of weapons of defense and attack, but also the nature of the danger to the protected person and the circumstances in particular: the place and time of the attack, its suddenness, unpreparedness to repel it, the number of attackers and those who defended themselves, their physical data (age, sex, state of health) and other circumstances.

It is emphasized that since such boundaries have a beginning and an end, harm before or after them can be considered as harm outside the established limits. Therefore, leaving them only indicates that the damage was caused in the absence of appropriate grounds.

The specifics of the motive of the crime committed in excess of the limits of necessary defense are analyzed. In particular, emphasis is placed on the fact that the motivation of the perpetrator's actions in exceeding the limits of necessary defense should be mainly due to protection against socially dangerous encroachment on the rights and interests protected by law.

Key words: necessary defense, the right to necessary defense, exceeding the limits, the main features, improving regulation.

Постановка проблеми. Доволі дієвим способом захисту охоронюваних кримінальним законодавством прав та інтересів є заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання — необхідна оборона. Такі дії, за умови не перевищення встановлених законодавством меж,

відносяться до обставин, що виключають кримінальну відповідальність. Проте, як показує судова практика, норми кримінального законодавства стосовно наявності обставин, що виключають злочинність діяння через неоднозначний підхід до кримінально-правової оцінки вчиненого у стані необхідної оборони, зокрема, щодо встановлення наявності ознак

перевищення меж необхідної оборони, далеко не завжди застосовуються органами правосуддя правильно. Вказане часто призводить до того, що дії осіб, які діяли в стані необхідної оборони визнаються неправомірними та особи, що їх вчинили, притягаються до кримінальної відповідальності. Тобто, порушується надане законодавством право таких осіб на необхідну оборону.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Ознаки перевищення меж необхідної оборони неодноразово привертала увагу вітчизняних вчених, серед яких: А. М. Бабенко, І. Беззуб, Ю. А. Вапсва, В. К. Грищук, С. С. Ковальова, Т. В. Столяр та ін. Однак більшість аспектів цієї проблематики вивчені побіжно. Комплексно дане питання розглядається лише у поодиноких працях.

Метою статті є визначення та аналіз основних ознак перевищення меж необхідної оборони.

Виклад основного матеріалу. Вивчення наукових джерел, присвячених явищу необхідної оборони, дало змогу зробити висновок про відсутність серед вчених одностайності щодо визначення ознак перевищення меж необхідної оборони. Так, колектив авторів підручника з кримінального права (А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Грищук та ін.) до таких відносить: наявність стану необхідної оборони; явна, очевидна невідповідність захисних дій характеру і ступеню суспільної небезпечності посягання; явна, очевидна невідповідність захисних дій обстановці вчинення посягання і захисних дій [1, с. 203–204]. Дещо інший перелік, хоча й схожий за своєю сутністю пропонує Т. В. Столяр: особа перебуває в стані оборони від суспільно небезпечного, дійсного й наявного посягання та з метою захисту законних прав й інтересів заподіює шкоду особі, яка посягає; заподіяна шкода є тяжкою; заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту; шкода заподіюється умисно, тобто той, хто обороняється, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння як такого, що перевищує необхідне й достатнє для негайного відвернення чи припинення посягання, передбачає суспільно небезпечні наслідки — тяжку шкоду, яка не зумовлена небезпечністю посягання та обстановкою захисту, а також бажає заподіяння такої шкоди тому, хто здійснює посягання, або свідомо прагне до її настання [2, с. 91].

Така ситуація, на наш погляд, обумовлюється законодавчою невизначеністю та застосуванням низки оціночних понять у положеннях ст. 36 Кримінального кодексу України. Адже, як відомо, регулювання інституту необхідної оборони як обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння

забезпечується ст. 36 КК України розміщеною у розділі з відповідною назвою «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння» [3]. При цьому, проаналізувавши положення даної статті можна зробити висновок про те, що чіткий перелік ознак перевищення меж необхідної оборони у ст. 36 КК України відсутній.

Згідно позиції вітчизняного законодавця викладеній у ч. 1 ст. 36, «необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» [3]. Звідси випливає, що до ознак перевищення меж необхідної оборони можна віднести, насамперед, перевищення меж шкоди необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. При цьому, жодних меж необхідності та достатності не конкретизовано.

У ч. 3 ст. 36 КК України зазначається, що «перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 цього Кодексу» [3]. Тобто це умисна дія. У даному контексті важливо зазначити, що умисне заподіяння шкоди можливо не тільки при прямому умислі, а й при непрямому умислі. Таким чином, той, хто обороняється, усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння як такого, що перевищує необхідне і достатнє для негайного відвернення чи припинення посягання; передбачає суспільно небезпечні наслідки — тяжку шкоду, яка не обумовлена небезпечністю посягання та обстановкою захисту; бажає заподіяння такої шкоди тому, хто здійснює посягання, або ж свідомо припускає її настання [4, с. 157].

Що ж стосується такої ознаки як «тяжка шкода», то такою за чинним законодавством визнається заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження. Це означає, що заподіяння в стані необхідної оборони середньої тяжкості чи легкого тілесного ушкодження, морально, а тим більше й матеріальної шкоди незалежно від її розміру, особі, яка посягає, завжди перебуває в межах необхідної оборони [4, с. 158].

Звісно, оскільки життя людини є найвищою цінністю в державі, вказана кримінальна відповідальність обґрунтована. Проте, у нормі ч. 1. ст. 36 ККУ йде мова про захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання. У вказаному положенні законодавець не конкретизує ті законні права та інтереси (особи, іншої особи, суспільства, держави), які попадають під захист, тобто ними можуть виступати будь-які законні права та інтереси. Тобто, на сьогодні, дії в стані необхідної оборони, спрямовані на заподіяння шкоди особі, що посягає, можуть виявлятися в заподіянні тілесних ушкоджень, позбавленні волі, спричиненні матеріальних збитків, і навіть — у позбавленні життя [4, с. 159].

Однак, що варто розуміти під «тяжкою шкодою, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту» у КК не роз'яснюється. Як слушно зауважує Т. В. Столяр, в стані необхідної оборони, особі важко визначити, якою повинна бути та «мінімальна шкода», спричинення якої буде «достатньою» для відвернення посягання. Важливо, щоб ця шкода не була явно невідповідною у порівнянні з відверненою шкодою, а не «мінімально можливою» [4, с. 160]. Оцінювання поняття «явності» невідповідності характеру і ступеня суспільної небезпечності здійснюваного посягання є одним з найбільш складних питань в аспекті кваліфікації діянь особи за ст. 36 КК України [4, с. 159].

Як бачимо, ст. 36 КК України має загальний характер і належним чином не роз'яснює усіх особливостей оборони. З огляду на це, цілком логічно видається ситуація щодо проблемності кваліфікації діянь за статтями 118, 124 та 115 ККУ. Так, зокрема, проаналізувавши судову практику згідно вирішення вищезазначених питань слід зауважити, що в усіх випадках, коли особа, реалізуючи право на правомірну оборону, заподіює смерть нападнику, подібне діяння кваліфікується згідно ст. 118 КК України, як умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, незалежно від цінності блага, на яке було вчинено суспільно небезпечне посягання і щодо якого застосовувалася необхідна оборона [5, с. 30].

Зауважимо, що аби встановити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди повинні враховувати не тільки відповідність або невідповідність знарядь захисту і нападу, а й характер безпеки, яка загрожувала особі, що захищалася, і обставини, які могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався,

їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини [6].

Оскільки такі межі мають початок і кінець, то заподіяння шкоди до чи після них можна розглядати як заподіяння шкоди поза встановленими межами. Тому вихід поза них свідчить лише про те, що шкоду заподіяно за відсутності відповідної на те підстави. Прикладом такого виходу за межі може слугувати так звана «передчасна» або «запізніла» необхідна оборона. У разі передчасної оборони шкоду заподіюють тоді, коли ще не виникло підстав для цього, а в разі запізнілої — після того, як підстава вже перестала існувати і в заподіянні шкоди явно не існує потреби. За обох цих умов відповідальність за заподіяну шкоду слід визначати на загальних підставах [2, с. 92].

Особливістю злочину, вчиненого з перевищенням меж необхідної оборони, є специфіка його мотиву, а саме прагнення захистити інтереси особи, держави, суспільні інтереси, життя, здоров'я чи права того, хто обороняється, чи іншої особи від суспільно небезпечного посягання. Намір захистити особисті чи суспільні інтереси від злочинного посягання є визначальним мотивом не тільки у разі необхідної оборони, а й при перевищенні її меж. При цьому перевищення меж оборони може бути зумовлено й іншими мотивами, наприклад наміром розправитися з нападником через учинений ним напад, тощо. Проте існування різних мотивів не змінює того, що мотив захисту є основним стимулом, який визначає поведінку особи, яка перевищила межі необхідної оборони. Мотивація дій винного при перевищенні меж необхідної оборони має бути в основному зумовлена захистом від суспільно небезпечного посягання охоронюваних законом прав та інтересів.

Як слушно зауважується в науковій літературі, відсутність у ст. 36 КК України чітких формулювань призводить до неоднозначності їх розуміння, що стримує практичну реалізацію права на необхідну оборону. Адже хоча, з одного боку, законодавство наділяє правом захищатися, з іншого — треба враховувати межі необхідної оборони, щоб з потерпілого не перетворитися в нападника. З огляду на вказане, цілком погоджуємося щодо необхідності удосконалення нині чинної редакції ст. 36 КК України на якій наголошує низка науковців [5, с. 31]. Зокрема, доцільно було б доповнити ст. 36 КК України вичерпним переліком ознак перевищення меж необхідної оборони та визначити критерії меж необхідної і достатньої шкоди та явної невідповідності шкоди небезпечності посягання або обстановці захисту.

Висновки. Результати здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок про те, що до основних ознак перевищення меж необхідної оборони можна

віднести: наявність стану необхідної оборони; заподіяння тяжкої шкоди; заподіяння шкоди з перевищенням меж необхідності та достатності; заподіяння шкоди, що явно не відповідає небезпечності посяган-

ня або обставинці захисту; вина у формі умислу. Як на наш погляд, дані ознаки доцільно законодавчо закріпити та конкретизувати у положеннях ст. 36 КК України.

Література

1. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Гришук та ін.; за заг. ред. О. О. Бандурки. Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. 378 с.
2. Столяр Т. В. Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення експесу. Юридичний часопис НАВС. 2015. № 2. С. 88–99.
3. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14/conv>
4. Столяр Т. В. Особливості розуміння деяких ознак перевищення меж необхідної оборони за кримінальним правом України. Публічне право. 2016. № 3 (23). С. 156–162.
5. Журавель О. А. Порівняльно-правовий аспект права на самозахист цивільних осіб і поліцейський з урахуванням практики ЄСПЛ. Харків, 2020. С. 26–31.
6. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова пленуму Верховного Суду України № 1 від 26 квітня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02Text>

References

1. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: pidruchnyk / A. M. Babenko, Yu. A. Vapsva, V. K. Hryshchuk ta in.; za zah. red. O. O. Bandurky. Kh.: Vyd-vo KhNUVS, 2011. 378 s.
2. Stoliar T. V. Perevyshchennia mezh neobkhdnoi oborony: poniattia, oznaky ta vydy vidpovidalnosti v razi vynyknennia ekstsesu. Yurydychnyi chasopys NAVS. 2015. № 2. S. 88–99.
3. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: zakon Ukrainy vid 05.04.2001 roku № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14/conv>
4. Stoliar T. V. Osoblyvosti rozuminnia deiakykh oznak perevyshchennia mezh neobkhdnoi oborony za kryminalnym pravom Ukrainy. Publichne pravo. 2016. № 3 (23). S. 156–162.
5. Zhuravel O. A. Porivnialno-pravovyi aspekt prava na samozakhyst tsyvilnykh osib i politseiskiy z urakhuvanniam praktyky YeSPL. Kharkiv, 2020. S. 26–31.
6. Pro sudovu praktyku u spravakh pro neobkhdnu oboronu: postanova plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy № 1 vid 26 kvitnia 2002 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02Text>